

МОВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

Анотація. У статті розглянуто різні підходи щодо змісту поняття мовної толерантності як складової комунікативної компетенції фахівця в галузі освіти. Аналізуються та порівнюються поняття «мовна толерантність», «вербальна толерантність», «лінгвістична толерантність», «метамовна толерантність», а також протилежні за значенням терміни «мовне протистояння», «мовний конфлікт», «мовний конформізм», «вербальна агресія» розуміння сутності яких дозволить спростити процес пізнання феномена мовної толерантності в міжкультурному та міжособистісному спілкуванні та сприятиме якісній фаховій підготовці педагогів.

Ключові слова: мовна толерантність, комунікативна толерантність, вербальна толерантність, вербальна агресія.

Валентина Ляпунова. РЕЧЕВАЯ ТОЛЕРАННОСТЬ КАК ОСНОВА КОМУНІКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА.

Аннотация. В статье рассматриваются различные подходы к содержанию понятия речевой толерантности как составляющей коммуникативной компетенции специалиста в сфере образования. Анализируются и сравниваются понятия «языковая толерантность», «вербальная толерантность», «лингвистическая толерантность», «метаязыковая толерантность», а также противоположные по значению термины «речевое противостояние», «языковой конфликт», «языковой конформизм», «вербальная агрессия», понимание сущности которых облегчит процесс понимания феномена речевой толерантности в межкультурном и межличностном общении и будет способствовать качественной профессиональной подготовке педагогов.

Ключевые слова. Языковая толерантность, коммуникативная толерантность, вербальная толерантность, вербальная агрессия.

Valentina Lyapunova. LANGUAGE TOLERANCE AS A BASIS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHER.

Summary. Different approaches and the content of the definition of language tolerance as a component of communicative competence of specialist in education field is observed in the article. The author compares and analyses such definitions as «language tolerance», «verbal tolerance», linguistic tolerance and the opposite definitions as «language opposition», «language conflict», «language conformism». The understanding of these definitions will ease the process of understanding the phenomenon of language

tolerance in intercultural and interpersonal communication and will promote the quality of professional training of teachers.

Keywords. language tolerance, communicative tolerance, verbal tolerance, verbal aggression.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Сучасне мовне навчання майбутніх педагогів не може бути обмежене передачею особистості знань, безпосередньо необхідних для вираження її думок. В навчанні мови сьогодні важливо спиратися на принцип паралельного вивчення мови і культури. Даний принцип, що враховує в навчанні культурологічний фактор, важливий у цілому в сфері освіти, так як освіта є найважливішою функцією культури і забезпечує її збереження, трансляцію і потенційний розвиток. В цьому випадку концептуальний підхід до освіти розглядає останню як культурний процес, що здійснюється в освітньому середовищі, всі компоненти якого наповнені людськими смислами і служать людині – її розвитку, самовизначенню і самореалізації. Повне співзвуччя з вказаною концепцією освіти як культурного процесу знаходить толерантністний підхід до формування, в тому числі мовної особистості. Толерантність актуалізується, головним чином, відносно представників інших культур, і її формування затребуване, в першу чергу, в полікультурному соціумі, яким можна вважати багато сучасних держав, включаючи і Україну. Врахування чинника поліфонізму реального мовного спілкування в мовній освіті і дозволяє виховувати у студентів толерантність. Толерантність – ключове поняття в європейській концепції освіти: «Толерантність освіченої людини розуміється при цьому не тільки як вимушена терпимість, але і як визнання іншого світогляду як рівноправного, усвідомлення власних кордонів, визнання іншої особистості і культури в якості необхідної умови збагачення свого власного існування в сучасному світі, в якому здійснюється поступове зближення різних народів » [2: 60-61]. До того ж толерантність до інших поглядів, звичаїв, вміння бачити особливості своєї культури в контексті інших національних культур та світової культури в сучасному полікультурному світі, сприймати світ як сукупність

складних взаємозв'язків і контактів, коли порушення одного з них може привести до глобальних катаклізмів і навіть катастроф – це ще й ознаки глобальної освіти, що свідчать про актуальність та затребуваність цієї освітньої концепції для сучасної України. І саме поглиблення полікультурної та психолінгвістичної спрямованості мовної підготовки майбутніх фахівців в умовах професійної педагогічної освіти являє собою фактор формування толерантної мовної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У більшості публікацій і в практиці професійного педагогічного спілкування комунікативна компетенція розуміється як складне і системне утворення (Л.Бахман, Ф.С. Бацевич, Г.Ю. Богданович, М.М. Вятутнев, Н.І. Гез, Р. Кліффорд, В.О. Коккота, А. Палмер, В.М. Топалова, М. Халідей та ін.). Серед складових комунікативної компетенції вчені виділяють мовну компетенцію. Незважаючи на поліаспектність тлумачення дослідниками цієї категорії, а скоріше, саме через це, у практичному вимірі мовної підготовки майбутніх спеціалістів будь-якого фаху бракує свідомого виокремлення проблеми мовної толерантності, а відтак, і розуміння того, що основою комунікативної компетенції повинно стати формування толерантного ставлення до мови, якою ведеться професійне спілкування.

Сучасна наука розглядає проблему толерантності в різних контекстах, зокрема, філософському, психологічному, педагогічному та соціокультурному. Сутність феномену «толерантність» та різні його аспекти, особливо значущі у формуванні особистості, досліджено у наукових працях вітчизняних (В. Береговий, І. Бех, Т. Білоус, Т. Болотіна, Б. Гершунський, В. Глебкін, О. Грива, Л.Завірюха, Ю.Тодорцева та ін.) та зарубіжних (С.Братченко, Ю.Южакова, А.Маслоу, П.Педерсен, К.Роджерс,) вчених.

Останнім часом з'явилося ряд досліджень, присвячених проблемам формування толерантності особистості як члена полікультурного соціуму (В.Кукушкін, В.Лекторський, Н.Лебедева, Н.Якса).

Комунікативна та мовна толерантність та їх споріднені категорії досліджувалися психологами, лінгвістами, соціолінгвістами, педагогами (В.Бойко, В.Євтух, А.Зінченко, О.Потебня) та представниками засобів масової інформації (В. Малькова, Н. Муравйова). Відтак всі вони можуть слугувати базою для подальшого аналізу проблеми становлення толерантної мовної особистості в освітньому мовному середовищі.

Метою статті є висвітлення загальнонаукової сутності проблеми мовної толерантності як соціолінгвістичного та педагогічного явища та розкриття теоретичних аспектів проблеми мовної толерантності як складової комунікативної компетенції майбутнього педагога.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Увага до мови, а також до її творця - людини, зрозуміла тому, що, по-перше, рівень мовної освіти завжди був і залишається визначальним у характеристиці соціального рівня народу взагалі й кожної особистості зокрема; по-друге, мова завжди виступала й виступає могутнім чинником піднесення цього рівня відображення дійсності в її національному виявленні.

У наш час цивілізаційної конфронтації та підвищеної уваги до етнічних, культурних та національних питань безпрецедентно зростає роль толерантності як способу врегулювання міжлюдських відносин, як основи міжгрупового спілкування та норми поведінки в неоднорідному суспільстві, де, окрім Своїх, є й Інші. Явище толерантності має місце в усіх сферах буття: політичній, культурній, соціальній тощо і, залежно від сфери застосування, в нього вкладається дещо різний смисл.

Аналіз проблеми мовної толерантності як основи комунікативної компетенції фахівця показав, що її структура не вичерпується тільки мовною складовою професійного спілкування. Межі цієї категорії, що перебуває на перетині напрямів сучасного гуманітарного знання, сягають національного і

загальноцивілізаційного простору, осмислення якого дає можливість побудувати в нашому суспільстві той самий толерантний мовний контекст.

У руслі комунікативної лінгвістики запропоновано тлумачення іншого терміну – «комунікативна толерантність». Й.А. Стернін пояснює її як толерантність, що проявляється, виявляється в спілкуванні, об'єктивується спілкуванням. «Комунікативний аспект толерантності, – пише вчений, – є її найважливішим аспектом як з погляду об'єктивізації, так і з погляду потенціалу комунікативної толерантності в плані формування толерантності як когнітивної категорії, яка є складовою когнітивної свідомості нації [4, с.131].

На думку В. Бойка, комунікативна толерантність має таку структуру: ситуативну, типологічну, професійну та загальну. Ставлення однієї людини до певного партнера по спілкуванню (колеги, дружини чи чоловіка, випадкового знайомого) характеризує ситуативний рівень толерантності. Відношення до збірного типу чи групи людей (представників якогось соціального стану, професії чи національності) визначається типологічним рівнем. Рівень професійної комунікативної толерантності проявляється під час робочого процесу, взаємодії з людьми з якими спілкуєшся через рід діяльності (учні, студенти, пацієнти, клієнти). Морально-етичні засади, риси характеру та життєвий досвід обумовлюють загальний рівень толерантності. Він може визначати інші форми комунікативної толерантності [4, с.58].

О.Сухомлин вважає, що «мовна толерантність виступає однією з найважливіших складових культури суспільства в цілому, адже в її основі лежать базові принципи співіснування та розвитку гармонійних взаємин між різними групами суспільства, а саме: культура полеміки, культура діалогу, повага до іншої /інакшої позиції, відмова від агресії і ворожості» [5, с.43].

«Словник лінгвістичних термінів» визначає мовну толерантність як «шанобливе ставлення з боку чисельно або соціально домінуючого на певній території етносу, а також відповідних владних структур до мов інших етнічних груп, що проживають на тій же території (як правило, малочисельних або некорінних), дотримання громадянських, мовних прав і економічних інтересів їх

носіїв, забезпечення можливості користуватися рідними мовами в деяких комунікативних сферах, кількість і склад яких залежить від демографічної потужності цих груп, функціональної розвиненості їхніх мов, історичних традицій застосування у побуті цих мов на даній території [6, с.184].

Протилежними за значенням є терміни «утиск мовних прав, мовна дискримінація, мовне протистояння, мовний конфлікт та ін.

Мовне протистояння – це протистояння груп людей, причиною якого є мовні проблеми, зазвичай прагнення демографічно та / або соціально домінуючого етносу ущемити мовні права інших етнічних груп або небажання різних етнічних груп вивчати мову домінуючого етносу.

Мовний конфлікт – зіткнення між спільнотами людей, в основі якого лежать ті чи інші проблеми, пов'язані з мовою.(внутрішньо етнічний мовний конфлікт та міжетнічний мовний конфлікт).

Мовний конформізм – це відмова від рідної мови або зневажливе ставлення до нього під впливом панівної думки, існуючого в суспільній свідомості даного соціуму з приводу ієрархії мов, в якій рідна мова займає непрестижну позицію.

З погляду лінгвістики – мовна толерантність – це толерантність, звернена в мову, толерантність у всьому різноманітті її лінгвістичних проявів. З точки зору психолінгвістики – мовна толерантність – це сукупність вербальних і невербальних засобів спілкування, які індивід використовує при взаємодії з людиною або групою людей, що так чи інакше відрізняються від нього. Мовна толерантність бере до уваги не тільки соціально-психологічні характеристики адресата повідомлення (його переконання, цінності і поведінка), але і його біологічні особливості (стать, вік, приналежність до певного етносу і т.д.). Крім цього, мовна толерантність передбачає і наслідування адресантом повідомлення таким собі позитивним і творчим моделям соціальної взаємодії в процесі комунікації. Навіть незважаючи на те, що мовна толерантність навряд чи охоплює всі форми людського спілкування (хоча, з певною часткою умовності, можна перенести норми мовної толерантності і на багато немовних форм спілкування –

наприклад, на мистецтво), не можна заперечувати вплив її норм і установок на мовленнєві процеси в комунікації.

Ю.Южакова визначає мовну толерантність як «продукт взаємодії негативної або нейтральної спрямованості адресанта і загального принципу толерантності (комплексу мовних норм і норм мовленнєвої поведінки, що вимагає відносини до «інакшого» «як до гідної собі особистості»). Це активна соціальна позиція і психологічна готовність до позитивної взаємодії з людьми або групами іншого національного, релігійного, соціальної середовища, інших поглядів, світоглядів, стилів мислення і поведінки [8, с.16]. В даному визначенні мовна толерантність розглядається скоріше як мовленнєвий інструмент, що дозволяє адресату уникнути прояву мовної агресії, внаслідок чого негативна або нейтральна інтенція (спрямованість свідомості, мислення) розглядаються як невід'ємна частина існування мовної толерантності. У своїй роботі «Толерантність масово-інформаційного дискурсу ідеологічної спрямованості» Ю.В.Южакова доводить, що прояв мовної толерантності нерозривно пов'язаний з вербалізованою негативною оцінкою об'єкта висловлювання, або неозвученою, але такою, що малася на увазі. Ми, в свою чергу, вважаємо, що прояви мовної толерантності можливі в будь-яких висловах, незалежно від оцінки об'єкта висловлювання саме тому, що мовна толерантність в нашому розумінні – це не стільки спосіб зняття мовних та мовленнєвих конфліктів, скільки перелік норм, яких кожен мовець повинен постійно дотримуватися в своїй мовній діяльності.

На наш погляд, подібно до категоріального поняття «толерантність», мовна толерантність також є активною моральною позицією, яка передбачає знання мовних і культурних особливостей адресата повідомлення і повагу до них, а також модифікацію своєї вербальної і невербальної мовленнєвої діяльності відповідно до цих знань.

На невербальному рівні мовна толерантність реалізується шляхом відмови від жестів, дій та інших одиниць невербального спілкування, які можуть бути визнані адресатом повідомлення образливими, оскільки в культурі, до якої він

належить, окремі засоби можуть мати яскраво виражене образливе значення [4, с.117].

В цілому, на наш погляд, феномен мовної толерантності має багато спільного з феноменом «культурної компетентності» – умінням ефективно спілкуватися з представниками інших культур. Культурна компетентність складається з чотирьох основних елементів:

- Самосвідомість. Під самосвідомістю розуміється усвідомлення власної реакції на дії представників інших культур. Пауль Педерсен визначає самосвідомість як «розуміння індивідом своїх власних припущень, цінностей і забобонів» [4, с.93].

- Ставлення. Даний елемент загострює увагу на різниці між тим, коли індивід усвідомлює власні загальні культурні принципи і забобони, засновані на культурних відмінностях, і тим, коли індивід активно самостійно аналізує свою самосвідомість на предмет культурної компетентності.

- Знання. Багато соціологічних досліджень вказують на той факт, що наші власні цінності і уявлення про рівність культур можуть істотно відрізнятися від наших моделей поведінки. Як не дивно, але більшість людей не помічають таких відмінностей і часто допускають помилки в міжкультурному діалозі, що свідчить якраз про наявність у них цих самих культурних забобонів. Це є наслідком відсутності у багатьох людей актуальних знань про особливості міжкультурного спілкування. Відповідно, позитивного ставлення до учасника діалогу, приналежного до іншої культури, недостатньо для успішного міжкультурного спілкування необхідно ще й знання культурних особливостей адресата повідомлення або його об'єкта [4, с.84].

- Уміння. Дана складова передбачає наявність певних навичок ведення міжкультурного діалогу та їх постійний розвиток. Під навичками ведення діалогу в даному випадку розуміються як вербальні, так і невербальні елементи спілкування, що відрізняються їх культурною специфічністю [4, с.87].

Основи моделі культурної компетенції були закладені в 70-і роки ХХ ст. в теорії психоаналізу.

В даний момент культурній компетентності приділяється чимала увага при навчанні фахівців різних сфер діяльності, зокрема, охорони здоров'я, фахівців у сфері бізнесу, освіти, соціальної діяльності. На тлі процесів глобалізації та зростання числа країн з яскраво вираженою мультинаціональною структурою населення, культурна компетентність стає необхідністю в будь-якій сфері діяльності, що передбачає спілкування з людьми. Крім цього, культурна компетентність вже розглядається не тільки, як характеристика особистості, але і як характеристика організації.

Таким чином, мовна толерантність є наслідком і інструментом культурної компетентності – елементом, необхідним для ведення ефективного спілкування з представниками інших культур і досягнення цілей даного спілкування. Саме в мовній толерантності на практиці реалізується позитивне ставлення до культурних відмінностей і знання різних комунікативних моделей і картин світу представників інших культур.

Відзначимо, що при аналізі мовної толерантності як феномена, спорідненого з культурною компетентністю, важливо встановити відмінність між поняттями «мовна толерантність» і «вербальна толерантність». «Вербальний компонент толерантності», описаний Е.Алексеевою і С.Братченко, обмежується лише «знаннєвою складовою» [1]. Це найбільш простий і поверховий вимір толерантності, який може свідчити про знайомство людини з ідеями толерантності та здатність більш-менш зрозуміло розповісти про це. Говорячи про толерантність серед педагогів, С.Братченко досить різко висловлюється про вербальний компонент толерантності, називаючи його продуктом спроб «натренувати» вчителів на толерантність, навчити їх вимовляти «правильні слова» і т.д.

О.Рубцова визначає вербальну толерантність як «мову спілкування, яка припускає використання певного лексику (відсутність принизливих, образливих, знущальних і зневажливих слів) і висловлювання позитивних суджень (зважених, неупереджених, доказових, конструктивних, що виключають елементи навішування ярликів і стереотипів, провокативності, ворожості)» [4, с.23]. У цій же роботі, аналізуючи поведінкову толерантність як окрему форму толерантності в

цілому, автор відзначає, що вона передбачає як позитивну манеру спілкування (пасивна форма), так і позитивні ненасильницькі дії відносно індивідуального або групового опонента (активна форма). Отож, мовна толерантність – це більш загальний феномен, якому притаманні риси як вербальної, так і поведінкової толерантності, оскільки мовна толерантність характеризується і наявністю невербальних засобів її реалізації, а також реалізацією норм комунікації, що носять «надвербальний» характер (моделі соціальної поведінки при спілкуванні з оточуючими, певне емоційне забарвлення переданих повідомлень і т.д.).

Також важливо розуміти і відмінності між мовною толерантністю як складовою культурної компетенції і лінгвістичною толерантністю. Остання найбільш часто розглядається як професійна якість лінгвіста (або іншого фахівця, який активно користується в своїй діяльності певною термінологією), що припускає терпиме ставлення до помилок як варіативності в мові. В даному випадку толерантність розглядається також як альтернатива «силовому» рішенню конфлікту, що має місце на загальномовному рівні, в якості якого виступає встановлення лінгвістичних норм, зафіксованих як єдино правильні. Нормування мови та розгляд помилок як його варіативних змін – це, в деякій мірі, втілення антиномії «інтолерантність / толерантність» в науці про мову.

Варто зазначити, однак, що оціночні судження про «силовий» або толерантний типи вирішення конфліктів у науці про мову чи спілкуванні неприпустимі. Н.Голев справедливо зазначає: «ми не вважаємо можливим апріорно оцінювати різні способи зняття ситуації конфлікту знаками» плюс «або» мінус». Обидва способи зняття необхідні для нормальної життєдіяльності мови (у різній мірі в різних сферах), і їх динамічна рівновага в багатьох випадках є умовою його стабільного функціонування та розвитку. Як зайва толерантність може привести до анархії і зупинки поступального розвитку мови (і лінгвістики), так і надмірність вольових рішень також може стати причиною незбалансованості та / або застою» [4, с.175].

Поняття лінгвістичної толерантності як терпимості до варіативних змін у мові близьке до запропонованого Н.Лебедевою поняття «метамовної

толерантності». Вона протиставляє мовну толерантність як толерантну поведінку мовців і метамовну толерантність як «терпиме ставлення людей і суспільства до мовних засобів і мовної поведінки різних видів, так сказати, оцінка» з боку «із верху»: носії мови оцінюють факти мови, не будучи безпосередніми учасниками мовного акту [4, с.228]. При цьому автор виділяє два види метамовної толерантності – буденну і професійно-лінгвістичну: «Буденний вид метамовної толерантності (при оцінці мовних характеристик різних компонентів мовного акту за шкалами «добре / погано», «доречно / недоречно», «можна / не можна» і т.д.) проявляється в принциповій терпимості рядових носіїв мови, окремих груп суспільства (інтелігенції, філологів та ін.) і в цілому суспільства до особливостей комунікативно-мовної поведінки інших людей, до наявності в мові тих чи інших різновидів норм. Професійно-лінгвістичний гносеологічний вид метамовної толерантності виявляється в розширенні об'єкта опису і теоретичного вивчення з боку дослідників по відношенню до «низьких» сфер побутування мовної діяльності» [4, с.179].

Протилежним до поняття мовної толерантності є явище вербальної агресії, яке перешкоджає реалізації основних завдань ефективного мовного спілкування: ускладнює повноцінний обмін інформацією, гальмує сприйняття і розуміння співрозмовниками одне одного, робить неможливим вироблення загальної стратегії взаємодії

А. Басс: дає таке визначення: «вербальна агресія - це вираз негативних відчуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка)» [7, с.83]. Воно дає можливість виділити основні аспекти вербальної агресії, а саме: зовнішній, формальний – вивчення словесного оформлення агресивних проявів: інтонація, тембр, темп, гучність мови, особливості дикції, сугестивні якості голосу і т.д.; специфіка лексичних засобів і мовних конструкцій, в яких втілюється вербальна агресія та. внутрішній, змістовний – аналіз теми, змісту, мети висловлювання.

Як показують спостереження, вербальна агресія, нажаль, досить поширене явище в освітньому мовному середовищі, яке має місце практично на всіх

соціальних рівнях спілкування: міжособистісному, внутріколективному та на рівні навчального закладу. Причому агресією відзначена мова як вихованців, так і педагогів. У зв'язку з цим, очевидно, що одним з найважливіших виховних завдань сучасної освіти є соціалізація учнів у сучасному світі через формування навичок ефективного спілкування, що не допускає проявів вербальної агресії.

Висновки дослідження і перспективи подальших розробок у даному напрямі. Мовна толерантність є невід'ємною частиною культурної компетентності особистості. В процесі міжкультурної комунікації вкрай важливо слідувати нормам, що передбачають взаємну повагу учасників мовного акту до культурних особливостей один одного, взаємні поступки при вирішенні мовних конфліктів і прийняття принципів когнітивного та комунікативного різноманіття.

Через недостатню затребуваність терміна «толерантність» у сучасній лінгвістиці виникає необхідність удосконалювати понятійний апарат науки про толерантність у мові та культурі. Важливо розрізняти поняття «мовна толерантність», «вербальна толерантність», «лінгвістична толерантність», «метамовна толерантність», що дозволить спростити процес пізнання феномена мовної толерантності в міжкультурному та міжособистісному спілкуванні та сприятиме якісній фаховій підготовці педагогів. Сказане диктує необхідність теоретичного вивчення природи лінгвістичної конфліктології та проблеми вербальної агресії в освітньому мовному середовищі і створення практичних рекомендацій для майбутніх педагогів щодо уникнення означених проблем.

Список використаних джерел

1. Алексеева Е.В., Братченко С. Л. Психологические основы толерантности учителя / Е. Алексеева, С. Братченко // Монологи об учителе. - СПб.: СПбАППО, 2003. - С. 165- 172.
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф. Бацевич. - К. : Видавничий центр «Академія», 2004. - 344с.
3. Бойко В. В. Энергия эмоций / В.Бойко. - СПб.: Питер, 2004. - С. 204 - 221.

4. Бондырева С. К., Толерантность (введение в проблему). / С. Бондырева, Д. Колесов. - Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. -240 с.

5. Сухомлин О.Ю. Мовна толерантність у журналістському тексті: параметри категорії [Електронний ресурс] / О.Ю. Сухомлин // Українське журналістикознавство: науковий журнал / голова редкол., голов. ред. В.В. Різун; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. - К., 2008. - С.42-48. - Режим доступу: www.yourn.univ.kiev.ua.

6. Словарь лингвистических терминов / Т.В. Жеребило. - Изд. 5-е, испр-е и дополн. - Назрань: Изд-во "Пилигрим", 2010 -318с.

7. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. Фурманов - Минск: Ильин В.П., 1996. - 192 с.

8. Южакова Ю.В. Толерантность массово-информационного дискурса идеологической направленности: автореф. дис. на соиск. научн. степ. канд. филол. наук: спец. 10. 02. 19 «Теория языка» /Ю.Южакова. - Челябинск, 2007.- 27с.